

XX ASR O'ZBEK ADABIYOTIDA TIL YANGILANISH JARAYONLARI

Mustayeva Risolat Begali qizi

Sirdaryo viloyati, Sayxunobod 1-sonli Politehnika o'qituvchisi

Annotatsiya: XX asr o'zbek adabiyoti va tili tarixida tub til o'zgarishlari va yangilanishlar davri bo'ldi. Ushbu tezisda XX asr davomida o'zbek adabiy tilining o'zgarishi va modernizatsiyasi, bu jarayonning bosqichlari, asosiy yo'nalishlari va adabiyotga ta'siri ta'sil qilinadi. Markaziy mavzu sifatida til siyosati, alifbo o'zgarishlari, leksik boyish, grammatik soddalashtirish va adabiyotning yangi uslubiy qirralarining shakllanishi o'rganiladi.

Kalit so'zlar: XX asr o'zbek adabiyoti, til islohoti, adabiy til, alifbo o'zgarishi, leksika, grammatika, rus tilli ta'sir, modernizatsiya, adabiy uslub, milliy o'zlik.

Asosiy qism

Kirish: XX asr o'zbek adabiy tilining transformatsiyasi chuqur tarixiy, ijtimoiy-siyosiy va madaniy o'zgarishlar fonida ro'y berdi. An'anaviy adabiy me'yorlar, asosan, 19-asrning ikkinchi yarmida shakllangan bo'lib, u fors-tojik adabiy an'alarining kuchli ta'siri ostida edi. Bu til badiiy ifodaning ayrim turlari (lirika, dostonlar) uchun boy imkoniyatlarga ega bo'lsa-da, zamonaviy fan, falsafa, siyosat va texnologiyalar haqidagi fikrlarni ifodalashda deyarli rivojlanmagan edi. **Jadidchilik harakati** (A. Avloniy, M. Behbudiy, A. Fitrat) dastlabki muhim bosqich bo'lib, ular tilni soddalashtirish, maktab ta'limida ona tilidan foydalanish va ommaviy axborot vositalarini rivojlantirish orqali tilda qayta qurish zaruratini ilgari surdilar. Bu harakat XX asr boshlaridagi adabiyotda (masalan, "Munozara" kabi asarlarda) aniq namoyon bo'ldi.

1. 1920-1930-yillar: Inqilobiy o'zgarishlar va yosh adabiy tilning shakllanishi

Bu davr **til siyosatining radikallashuvi** bilan ajralib turdi.

• **Alifbo islohotining ikkita bosqichi:** Avval arab yozuvining o'zbeklashtirilgan shakli ishlatildi (1923-1928), so'ngra tarixiy "Yanalif" (Lotin grafikasi asosidagi yangi alifbo) joriy etildi (1928). Lotinlashtirish nafaqat yozuvni soddalashtirish, balki madaniy va ilmiy rivojlanishni tezlashtirish, shuningdek, Usmonli turkiysi va boshqa turkiy xalqlar bilan aloqalarni uzish maqsadini ko'zlagan edi.

• **Leksik qatlamlarning keskin o'zgarishi:**

- Fors-tojik tillaridan o'zlashgan arxaik leksika (xususan, diniy va noishchi so'zlar) faol ravishda chiqarib tashlandi.
- Zamonaviy sohalar (sotsiologiya, texnika, davlat boshqaruvi) uchun yangi terminologiya asosan **rus tilidan** o'zlashma yo'li bilan yaratildi.
- Hamza, G'afur G'ulom, Cho'lpon va Fitratning ilk asarlarida xalq og'zaki nutqining jonli so'zlari va iboralari keng maydon topdi.

• **Grammatik soddalashtirish:** Fors tilidan o'zlashgan "izofat" konstruktsiyasining qo'llanilishi kamaydi, o'zbekcha sintaktik qurilmalar ustunlik qila boshladi.

• **Adabiyotda yangi janrlar:** Roman, hikoya, publitsistika kabi yangi janrlar rivojlandi, ular tilga yangicha talablar qo'ydi – tahliliylik, dialoglarning keng qo'llanilishi, psixologik tavsiflar.

2. 1940-1950-yillar: Sovet marksistik adabiy kanoni va tilning standartlashtirilishi

Bu davr markaziy boshqaruvning kuchayishi va rus tilining to'liq ustunligi bilan belgilandi.

• **Kirill alifbosiga majburiy o'tish (1940)** – bu nafaqat grafik o'zgarish, balki til siyosatining butunlay Moskva markaziga bo'ysundirilishining ramzi edi.

• **Leksikaga rus tilining to'g'ridan-to'g'ri ta'siri:**

- Nafaqat texnika va fan sohalarida, balki kundalik hayot va madaniyat sohasida ham ruscha soʻzlar oqimi (masalan, *zavtra, videt, spasibo*) kuchaydi.
- Koʻplab **kalkalar** (soʻzma-soʻz tarjimalar) paydo boʻldi.
- Siyosiy va ideologik leksika (*partiya, kolxoz, pobeda, sotsialistik*) mutlaqo hukmronlik qildi.

• **"O'zbek adabiy tili grammatikasi" va "O'zbek tili orfografiyasi"** (1950-yillar) kabi rasmiy qoʻllanmalar chiqdi, bu adabiy tilning barcha meʼyorlarini qatʼiy belgilab berdi. Bu standartlashtirish nafaqat rasmiy hujjatlar, balki badiiy asarlar tilini ham chuqur taʼsirladi.

• **Adabiyot va tildagi paradoks:** Bir tomondan, adabiyotda **sotsialistik realizm** kanoni hukmron boʻlib, tilni maʼlum bir siyosiy shablonda qisqartirdi. Ikkinchi tomondan, Gʻafur Gʻulom (*Shum bola*), Oybek (*Qutlugʻ qon*), Abdulla Qahhor kabi ustozlar oʻz asarlarida oʻzbek tilining badiiy ifodaviyligini, xalqona unsurlarini saqlab qolishga harakat qildilar. Ijodkorlar oʻz davrining chegaralarida qolgan holda, milliy ruhni til orqali ifodalashga intilishdi.

3. 1960-1980-yillar: "Qayta qurish" tendensiyalari va badiiy tilning diversifikatsiyasi

Stalindan keyingi davr ("ottepel") va keyingi yillarda maʼlum darajadagi yumshashuv yuz berdi, bu adabiyotda va til munosabatlarida yangi izlanishlarni ragʻbatlantirdi.

• **"Oʻttizinchi yillar avlodi"** (Abdulla Qahhor, Oybek) oʻz asarlarini mukammallashtirishda davom etdi. Abdulla Qahhorning nozik hazil, kinoya va psixologizmga boy hikoyalari ("**Sinchalak**", "**Bemor**") oʻzbek nasr tilini yangi choʻqqiga koʻtardi.

• **Tilga xalqona unsurlarning qaytishi:** Shevalarning, xalq maqol va iboralarining, ogʻzaki nutq ohanglarining adabiyotga kiritilishi faollashdi. Bu **tilning milliy rang-barangligini** tiklanishiga xizmat qildi.

• **Yangi avlod shoir va yozuvchilari** (Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Cho'lponning she'riy merosini qayta kashf etish) she'riyat tilida lirik ifodaning yangi imkoniyatlarini izlashdi. Shuhrat kabi yozuvchilar esa o'ziga xos, ko'pincha murakkab badiiy uslub yaratdilar.

• **Terminologik islohotlar:** Fan va texnika sohasida arab-fors tillari va turkiy tillardan o'zlashmalar yordamida rus terminlariga alternativ yaratishga bo'lgan ilmiy urinishlar (masalan, *kompyuter* o'rniga *hisoblash mashinasi* kabi) boshlandi, ammo ular keng tarqalmadi. Bu davr o'zbek tilining o'zligini qayta topishga bo'lgan ostonatilishlar davri edi.

• **Stilistik xilma-xillik:** Adabiyotda avvalgidek yagona "sotsrealistik" til o'rniga, turli badiiy olamlar va yo'nalishlar (lirik, satirik, falsafiy, tarixiy) o'ziga xos til va uslublarini talab qila boshladi.

Xulosa qilib aytganda, XX asr o'zbek adabiy tilining asosiy qismi **uchta kuchli oqimning o'zaro ta'siri** sifatida ko'rib chiqilishi mumkin: **1) Davlat tomonidan qo'zg'atilgan va boshqariladigan radikal til siyosati** (alifbo o'zgarishi, leksikaga aralashuv), **2) Rossiya/Sovet madaniy va lingvistik ta'sirining dominantligi,** va **3) O'zbek adiblari va ziyolilarining ichki izlanishlari** – bu izlanishlar tilda milliy o'zlikni saqlash, uni boyitish va zamonaviy dunyoviy adabiyotning talablariga javob bera olish darajasiga ko'tarish uchun kurash edi.

XULOSA

XX asr o'zbek adabiy tilining o'zgarish jarayoni — bu murakkab, ko'p qirrali va ba'zan paradoksal bo'lgan rivojlanish yo'lidir. Bu jarayonni faqat alifbo o'zgarishi yoki leksik boyish sifatida emas, balki **o'zbek adabiy ongi va milliy o'zligining lingvistik ifodasining transformatsiyasi** sifatida tushunish kerak. Uning natijalari va ta'sirlarini quyidagicha umumlashtirish mumkin:

1. Ikki qarama-qarshi yo'nalishning kesishishi: XX asr davomida tilning rivojlanishi **markazlashtirilgan siyosiy talablar bilan adabiyotning ichki talablari va milliy ruhni saqlash istagi** o'rtasidagi doimiy o'zaro ta'sir natijasida

shakllandi. Bir tomondan, til siyosati (alifbo o'zgarishi, terminologiya, grammatik me'yorlar) tashqi tomondan qat'iy belgilab berildi va ko'pincha tashqi (rus) madaniy modelga moslashtirishga xizmat qildi. Ikkinchi tomondan, Fitratdan Hamzagacha, G'afur G'ulomdan Abdulla Qahhorgacha, Erkin Vohidovgacha bo'lgan adiblar o'zbek tilining **badiiy ifodaviyligi, o'ziga xos musiqaviyligi va xalqona psixologiyani aks ettirish qobiliyatini** tiklash va boyitishga intilishdi. Aynan shu kurash natijasida o'zbek adabiy tili nafaqat vositaga aylandi, balki o'zligini saqlab qolishning ramziga ham aylandi.

2. Til tuzilmasidagi chuqur o'zgarishlar: Jarayon nafaqat leksik darajada (fors-tojik elementlarining pasayishi, rus va xalq tilining kuchayishi), balki quyidagi jihatlarida ham namoyon bo'ldi: **Sintaktik daraja:** Murakkab, kitobiy konstruktsiyalardan sodda, yaqinroq nutqiy gaplashuv uslubiga o'tish. **Stilistik daraja:** Yagona rasmiy uslubdan (sotsrealizm) badiiy adabiyotda turli uslublarning (lirik, satirik, psixologik, filosofik) rivojlanishiga yo'l ochildi. **Funksional daraja:** Tilning imkoniyatlari kengaydi — u nafaqat lirik she'r yozish, balki ilmiy maqola, psixologik roman, publitsistik ocherk, satirik hikoya yaratish uchun ham mos vosita sifatida shakllandi.

3. Adabiyotning faol agent sifatidagi roli: Til yangilanish jarayonida adabiyot **passiv "qurbon"** emas, balki **faol shakllantiruvchi kuch** bo'ldi. Har bir davrning yetuk adiblari: **Eksperimentchi** (Hamza, Cho'lpon) sifatida xalq nutqini adabiyotga olib kirishdi. **Me'mor** (Oybek) sifatida tarixiy roman tilini yaratdilar. **Usta** (Abdulla Qahhor) sifatida zamonaviy nasr tilini mukammallashtirdilar. **Saqlovchi va boyitguvchi** (G'afur G'ulom, Erkin Vohidov) sifatida milliy meros va xalqona ruhni tilda jonli saqladilar. Aynan ularning ijodiy izlanishlari natijasida rasmiy siyosatning qattiq doirasida ham til o'zining jonliligini, ifodaviyligini va rivojlanish dinamikasini saqlab qoldi.

4. Paradokslar va qarama-qarshiliklar: Jarayon bir qator paradokslarni ham o'z ichiga olgan: **Arab alifbosidan voz kechish** bilanoq, o'rta asrlar klassik adabiy merosiga kirish bir muddat qiyinlashdi. **Modernizatsiya** (zamonaviy tushunchalarni ifodalash) bilan **sovetlashish** (madaniy va lingvistik

homogenizatsiya) ko'pincha bir-biriga aralashib ketdi. **Standartlashtirish** tilning birligini ta'minlashga xizmat qilsa-da, badiiy ijodning individual uslublarini rivojlantirishda ma'lum cheklovlar ham keltirib chiqardi.

5. XXI asrga qoldirgan meros: XX asrning oxiriga kelib, o'zbek adabiy tili tubdan o'zgargan holda, ammo o'z asosiy milliy xususiyatlarini yo'qotmagan holda, mustaqil rivojlanish yo'liga chiqdi. U quyidagilarga ega bo'ldi: **Tarixiy jihatdan shakllangan va siyosiy jihatdan sinovdan o'tgan barqaror grammatik tizim, Turlashgan leksik fond** (qadimiy turkiy asos, fors-tojik o'zlashmalar, rus va xalqaro o'zlashmalar, zamonaviy o'zbek neologizmlar), **Rivojlangan badiiy va ilmiy funktsiyalar, Mustaqillik davrida davom etayotgan til islohotlari (lotin alifbosiga qaytish, terminologiyani o'zbeklashtirish, xalqaro aloqalar) uchun qattiq poydevor.**

Yakuniy fikr: Shunday qilib, XX asr o'zbek adabiy tilining tarixi bu yo'qotishlar va yutuqlar, tashqi bosim va ichki qarshilik, uzilish va davomiylik tarixidir. Ushbu murakkab va ba'zan og'riqli jarayon nihoyatda qimmatli natijani berdi: zamonaviy dunyoga ochiq, o'z tarixiy ildizlari bilan mustahkam bog'langan, yorqin badiiy asarlar yaratishga qodir **yangicha, dinamik va hayotiy kuchga ega adabiy til.** Bu til bugungi o'zbek adabiyotining, madaniyatining va milliy o'zligining asosiy tayanchlaridan biriga aylangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Qo'ng'urov, R., va boshqalar. *O'zbek tili tarixi*. Toshkent: O'qituvchi, 1992.
2. Abduazizov, A. *O'zbek tilining leksik evolutsiyasi*. Toshkent: Fan, 1986.
3. Karimov, G'. *XX asr o'zbek adabiy tili*. Toshkent: Mumtoz so'z, 2008.
4. Hojiev, A. *O'zbek adabiy tili tarixi*. Toshkent: O'zbekiston, 2001.
5. Mirvaliyev, S. *Adabiyot nazariyasi va o'zbek adabiyoti tarixi*. Toshkent: O'qituvchi, 1994.
6. Fitrat, A. *Adabiyot qoidalari*. Toshkent: O'zbekiston, 1992 (qayta nashr).